

1935 YILINDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE TÜTÜN EKİMİ VE ÜRETİMİNDE BÖLGESEL DEĞİŞİMLER İLE ALTERNATİF ÜRÜN PROJESİNİN ETKİLERİ

Tobacco Planting In Turkey Since 1935 To Present, Regional Changes In Production, And Effects Of The Alternative Product Project

Semra GÜNAY ERGÜN

Anadolu Üniversitesi, Uydu ve Uzay Bilimleri Enstitüsü, Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri Anabilimdalı, Eskişehir

Kaan Erkan UĞURLU

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Samsun

Özet:Türkiye’de ekonomik faaliyetler içerisinde tarımın rolü büyüktür. Tütün tarımının ise, tarımsal üretim içerisinde gerek ekim alanları gerekse üretim miktarları bakımından küçümsenmeyecek bir düzeyde bulunmaktadır. Bu üründe devletin alım garantisi vermesi kalitenin düşmesine ve üretim fazlalığına neden olmuştur. 1994 yılında tütün üretimine kota uygulanması, 2001 yılında başlatılan “Alternatif Ürün Projesi” ile tütün kalitesinin düşük olduğu yerlerde ülkenin ihtiyacı olan diğer ürünlere yönelmesi hedefi ve 2002 yılında sözleşmeli üretime geçilmesi çiftçileri önemli bir tercih noktasına getirmiştir. Bu çalışma ile Türkiye’de tütün tarımının coğrafi dağılışı genel hatlarıyla değerlendirilerek 1935 yılından günümüze ekim alanları ve üretim miktarlarındaki değişimlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada, il bazında beşer yıllık istatistiksel veriler toplanmış ve MapInfo 7.0 programında haritalandırılarak tütün tarımının gelişim ve değişim seyri ortaya konulmuş, buna bağlı olarak da uygulanan hükümet politikalarının ve Alternatif Ürün Projesi’nin bu gelişim ve değişimde ne gibi etkisinin olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışma ile konuyla ilgilenecek araştırmacıların ve plânlama açısından kamu kurum ve kuruluşlarının tütün üretiminin mekânsal dağılımları ve zaman içerisindeki gelişimlerinin izlenmesindeki çalışmalarına katkı sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tütün, Tarım, Türkiye

Abstract:The role of agriculture is important in the field of economy in Turkey. Tobacco agriculture constitutes a considerable part of agricultural production, in terms of both the area and the amount of production. Government guarantee of purchase has caused a decline in the quality and a surplus of production. The quota application in the year 1994, the “The Alternative Product Project” initiated in 2001 with the purpose of switching to other products in demand in areas where the quality is low, and the application of production contract in 2002 has brought the farmers to an important decision point. In this study, it is aimed to make a general evaluation of the geographic distribution of tobacco agriculture in Turkey, and to present variations in planting areas and amounts of production, starting with 1935 to present. Five year statistical data has been compiled and mapped using MapInfo 7.0 computer program, displaying the changes and developments in tobacco production, trying to determine the effects of government policies and The Alternative Product Project on this process. Thus, the study will contribute to the works of researchers, government institutes and organizations, interested in the subject, enabling them to follow the spatial distribution and historical development of tobacco production.

Keywords: Tobacco, Agriculture, Turkey

1. Giriş

Tütün, kurutulmuş yapraklarından yararlanılan tek yıllık bir tarım ürünüdür. Tütünün anavatanı Amerika Kıtası’dır. Amerika’nın keşfiyle tütün buradan, önce Avrupa’ya getirilmiş, daha sonra da buradan bütün dünyaya yayılmıştır.

Tütün, anavatanında başlangıçta dini törenlerde tütsü olarak kullanılmış, daha sonra çeşitli usullerle içilmeye başlanmıştır. Avrupa’da ve diğer ülkelerde ise önceleri bir süs ve şifa bitkisi olarak tanınmıştır. Zamanla, pipo, puro, nargile, enfiye, çiğneme tütünü ve sigara şeklinde keyif verici olarak kullanılmaya başlanmıştır. Keyif verici özelliğinden dolayı bir süre sonra bütün dünyaya yayılmıştır.

Tütün; mısır bitkisinin yapraklarına sarılarak puro şeklinde, kıyıldıktan sonra bir tütün yaprağı içerisine konulmak suretiyle de sigara şeklinde kullanılmıştır. 18. yüzyıl ortalarında

Brezilya'da kıyılmış tütünler bir kâğıda sarılmak suretiyle "Papelitos" ismiyle piyasaya sunulmuştur.

Tütün 17. yüzyıl başlarında İngiliz ve Venedikli gemiciler aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu topraklarına gelmiştir. İmparatorluk sınırları içinde ilk defa 1687 tarihinde Makedonya'da yetiştirilmeye başlanmıştır. Daha sonra üretim giderek yaygınlaşmıştır. Yetiştiriciliğe gösterilen özen, uygulanan tarımsal yöntemler, kaliteyi olumlu etkileyen ekolojik faktörlerin varlığı; uzun yıllar dünya pazarlarında yüksek kalitesi ile Türk tütünü olarak şöhret kazanmış şark tipi Türk tütünlerinin doğmasının başlıca sebepleri olarak görülmektedir.

Türkiye'de yüzyıllardır çeşitli bölgelerdeki aileler tarafından yaygın şekilde üretilmektedir. Sağlığa olan zararları nedeniyle tartışılan bir konu olmasına rağmen (TÜMERTEKİN, 1999:236), tütün, üretimden değerlendirme aşamasına kadar geniş istihdam imkânı sağlaması nedeniyle önem taşımaktadır. Tütün, devlet gelirleri ve ulusal gelir açısından Türk ekonomisinde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. 2003 yılı itibarıyla Türkiye'de toplam tütün üretiminin % 65'i Ege, %15'i Karadeniz, %13'ü Güneydoğu, %4'ü Marmara ve %3'ü de Doğu Anadolu Bölgeleri'nde gerçekleştirilmektedir.

Farklı ekoloji ve mikro klimalara bağlı olarak Türkiye'de çeşitli tip tütünlerin üretimi yapılmaktadır. Türkiye'de üretilen tütünlerin %98'i Oriental tütünlerdir. Geri kalan kısmı yabancı menşeli tütün olarak bilinen büyük yapraklı (Sigar, Virginia, Burley vb.) tütün üretimi şeklindedir.

2. Tütün Bitkisi ve Tarımsal Özellikleri

Tütün, patlıcangiller familyasından yıllık bir bitkidir. Tütün bitki sistematğinde Solanaceae familyası 'Nicotiana' cinsi içerisinde yer almaktadır. Çiçekli bitkiler âleminden çift çeneklilerdendir. Çok geniş bir alanda tarımı yapılan tütün, aynı zamanda dünyanın en önemli sanayi ürünlerinden de birisidir.

2.1 İklim İstekleri

Subtropikal bitki olmasına rağmen tütün, Dünya'da 60⁰ kuzey ve 40⁰ güney enlemleri arasında yetiştirilmektedir. Vejetasyon devresi iklime bağlı olarak 80–120 gün arasında değişir. Işıklanma, sıcaklık ve yağışlar bu süreye etki eden faktörlerden bazıları GENÇ (1979) ve OTAN-APTİ (1989) göre verilmiştir.

2.2 Su İsteği

Tütün vejetasyon dönemi yağışları toplamının 80–100 mm olduğu bölgelerde yetiştirilebildiği gibi, vejetasyon dönemi yağış toplamının 900–2000 mm olduğu yerlerde de üretilmektedir. Birinci durumda tamamıyla sık dokulu, kurak şartlara adapte olmuş (kserofit) tütünler, ikinci durumda ise yağışlı ortama uygun seyrek dokulu (mezofit-higrofit) tütünler yetiştirilmektedir. Her iki tütün tipinde su isteği ekimden hasada kadar olan yetiştirme döneminde farklılıklar göstermektedir. Tohum ekimi, çimlenme ve fidelerin oluşumunda su ihtiyacı fazladır ve bu devrede bitkinin susuzluğa tahammülü yoktur. Fidelerin gelişmesiyle susuzluğa dayanıklılık artmakta ve bu dayanıklılık gelişmeyle paralellik göstermektedir. Tütünün suya ihtiyaç duyduğu (suya duyarlı olduğu) ikinci devre, fidelerin tarlaya şaşırtıldığı ve köklenmenin başlamasıyla yapraklarının 1/4–1/3'ünün olduğu zamana kadar olan dönemdir. Üçüncü ve son dönem ise, kalitenin oluşumunda büyük önem taşıyan çiçeklenme başlangıcıdır.

Şark tipi tütün üretilen bölgelerde, genellikle Akdeniz ve Akdeniz Geçiş Tipi iklim hâkim olduğundan, tütünün ikinci ve üçüncü devre su ihtiyacını Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında düşen yağışlar karşılamaktadır. İlk devre olan fidelikteki su ihtiyacı ise kontrollü koşullarda olduğundan sorun oluşturmamaktadır. Aşırı yağış ve toprak rutubetinin fazla olması, kök sisteminin oksijen alamayıp gelişmesini engeller, buna paralel olarak bitkinin gelişmesini de önler. Ayrıca mantar, bakteri ve virüs hastalıklarının çıkışına ve yayılmasına yol açar. Gelişme dönemindeki yağışların olumlu etkisine karşılık, geç dönemdeki yağışlar kalitenin düşmesine neden olmaktadır. Kaliteli tütünler ilk gelişme devresinde yağışlı ilkbahar, güneşli yaz ve yağışsız sonbahar günlerinde iyi yetişir. Sulama kaliteyi bozar.

2.3 Sıcaklık İsteği

Tütün subtropikal bir bitki olduğu için sıcaklığa karşı esnek değildir ve bütün yetiştirme dönemlerinde sıcaklık isteği oldukça fazladır. Tohumun çimlenmesi için minimum sıcaklık 12–14 °C, en yüksek sıcaklık 27–28 °C'dir. Tütün bitkisinin gelişmesi için en düşük sıcaklık yaklaşık 10 °C, en uygun gelişme sıcaklığı da 25–30 °C'dir. Gelişmenin gerilemeye başladığı sıcaklık ise 40–45 °C arasındadır. Tütün 0 °C'nin altında ölmekte, ancak çok kısa bir süre için -3 °C'ye dayanabilmektedir.

Vejetasyon dönemi esnasında gelişmeyi sağlayacak sıcaklık toplamı çeşitlere göre farklılık göstermekte ve 1800–3200 °C arasında değişmektedir. Tütünün vejetasyon süresi, yetiştirildiği ortam sıcaklığına göre değişkenlik göstermektedir. Ortalama sıcaklığı 18 °C olan bir ortamda yetiştirilen tütün çeşidi gelişmesini 175 günde tamamlamakta, aynı çeşit ortalama 22 °C sıcaklıkta yetiştirildiğinde 130 günde gelişmektedir. Sıcaklık arttıkça vejetasyon süresi kısalmakta, ortam sıcaklığı 26–27 °C olduğunda gelişme 100 günde tamamlanmaktadır.

2.4 Işık İsteği

Tütünün ışık isteği yetiştirme dönemlerine göre farklılık göstermektedir. Tohumun çimlenmesi esnasında ışığa ihtiyacı çok azdır. Birkaç dakikalık ışıklandırma süresi çimlenme için yeterli olmaktadır. Işık isteği fidelerin oluşumuna paralel olarak artmakta ve bu artış bitkinin vejetasyon dönemi sonuna kadar sürmektedir. Fide döneminde bitkiler yeterince ışık alamadıkları zaman beyazlaşmakta ve böylece sağlıklı bitkiler oluşmaktadır. Tarla döneminde ışıklandırma fotosentezin aktif olmasına ve dolayısıyla yaprakta daha fazla kuru madde birikimine neden olmaktadır.

2.5 Toprak Türü ve Özellikleri

Tütünün kök sisteminin hava alabileceği, drenajı iyi olan, iyi havalandırılan topraklar kaliteli tütün yetiştirilmesi için uygun olanlardır. pH isteği genel olarak 5,5–6,5 (hafif asit veya nötr) arasındadır. Kaliteli tütünler sodyumca fakir, kalsiyumca zengin, orta ağırlıktaki killi, kumlu tınlı, kalkerli, hafif asit ve nötr topraklarda yetişir. Humuslu ve taban topraklarda verim artar, ancak kalite düşer. Tip ve çeşitlere göre toprak istekleri değişmektedir. Şark tipi tütünler; azotça fakir, potasyum ve diğer maddelerce zengin orta ağırlıkta, yüzey profilli, killi-kumlu, killi-kireçli, kumlu-kireçli, tınlı, kalkerli topraklarda; diğerleri (Virginia, puroluk, Tömbeki vb.) derin profilli, azot, potasyum ve organik madde bakımından daha zengin topraklarda yetiştirilir. Zayıf bünyeli, organik madde bakımından fakir (%0,1–0,5) yapıdaki dağlık ve meyilli, hafif meyilli araziler Şark tipi tütünler için uygun alanlardır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi tütünlerinin toprak istekleri ise farklılık göstermekte; derin profilli, organik madde bakımından zengin, taban ve kırtaban yerler bu bölge tütünleri için en uygun olanlardır.

2.6 Besin İsteği

Tütün, bitki besin elementlerine çok duyarlıdır. Üretimi yapılan diğer endüstri bitkilerine kıyasla verim ve kalitesi bitki besin maddelerine ve iklim koşullarına göre yıldan yıla çok büyük farklılıklar göstermektedir. Tütünü etkileyen besin elementlerinin başında azot, fosfor, potasyum, kalsiyum ve magnezyum gelmektedir. Manganez, sodyum, kükürt, bor, demir, bakır, silisyum, çinko vs. ise tütünü etkileyen mikro besin elementleridir.

2.7 Gübreleme

Genellikle tütün gübrelenmez. N arttıkça yaprakta nikotin ve protein artar, kalite bozulur. P'lu ve K'lı gübre kaliteye iyi etki yapar. Toprakların besin değeri azalır, 3 yılda bir 2–3 ton ahır gübresi veya dekara 2,5–3 kg N, 8–10 kg P₂O₅ ve 6–8 kg K₂O verilmelidir.

2.8 Ekim Nöbeti

Tütünde ekim nöbeti uygulanmaz. Tütün bölgelerimizde üst üste tütün dikimi yapılmaktadır. Puroluk ve büyük yapraklı tütünlerde ekim nöbeti uygulanmalıdır. Kalite tütünlerinde, 4–5 yıl tütün yetiştirdikten sonra çavdar, arpa veya mısır ekilerek arazi nöbete alınmalıdır.

2.9 Fide Yetiştirilmesi

Tütünler genellikle fide usulü ile yetiştirilir. Tütün fideleri soğuk, ılık ve sıcak yastıklarda yetiştirilir. Elde edilen fideler daha sonra tarlalara dikilir (şasırtılır). Fideler tarlaya Ege Bölgesi'nde 20 Mart -15 Nisan arası, Karadeniz Bölgesi'nde Mayıs sonu Haziran başında dikilir. Kalite tütünleri sulanmaz, diğer tütünlerde sulama yapılır.

2.10 Tütün Hasatı

Kalite tütünlerinde hasat, alacalı olarak sararan yaprakların kırılmasıyla olur. Tütün yaprakları alttan yukarı doğru olgunlaşır. 2-4 gün ara ile her bitkiden 3-5 yaprak hasat edilir. Her defasında kırılan yapraklara el adı verilir. Bu yapraklar arasında kalite farkı olduğu için ayrı ayrı dizilir, kurutulur, denklenir ve satılır. Tömbeki ve Güneydoğu tütünleri bir defada hasat edilmektedir.

2.11 Tütünlerin Kurutulması

Tütün yaprakları yaş iken % 80-85 su ihtiva eder. Yapraklar çeşitli usullerde kurutularak su oranı % 10-25'e indirilir. Kurutma güneşte, ızgara, çardak, salaş ve ayna usulü ile yapılır. Isıtılmış odalarda ve gölge yerlerde de kurutulabilir. Tütünde kurutma, kalite bakımından önemlidir.

Puroluk tütünler ile Burley gibi tütünler kapalı mahallerde asılmak suretiyle kurutulur. Bu kurutmada tütün kapalı mekânlarda asılır, pencere vb. mekanizmalar açılıp kapatılarak kurutmanın iyi olması sağlanır. Yabancı tip tütünlerden Flue-Cured (FC) özel kamaralarda kurutulmaktadır. Olgunlaşan FC tütün yaprakları genellikle el-el kopararak şiş-raf benzeri mekanizmalara geçirilir. Bu mekanizmalardaki tütün özel olarak imal edilmiş kamaraların içerisine yerleştirilir. Bir ısı kaynağı kullanılarak elde edilen sıcak hava asılı-yığılı-dizili bulunan yaprakların arasında dolaştırılarak tütünün kurumması sağlanır. FC ve Burley ile puroluk tütünlerin kurutulmaları için pahalı yatırımlara ve masraflı tesislere ihtiyaç duyulmaktadır. Oriental tip tütünler ise bu tip tesislerle kıyaslanamayacak kadar düşük masrafla, mütevazı usullerle kurutulabilmektedir (DPT, 2000:18).

2.12 Tütünlerin İşlenmesi ve Denklenmesi

Tütünler kuruduktan sonra dizi veya demet şeklinde işlenmesi ve daha sonra denklenmesi gerekmektedir. Tütünler işlenmeden önce tavlandırılır. Sonra diziler kontrol edilerek bozulan yapraklar çıkarılır. Demet halinde işlenecekse aynı elin 34-40 yaprağı bir araya getirilerek pastal haline sokulur. Daha sonra dizi veya demet dengi yapılır. İhraç edilecek tütünler ayrıca tonga dengi haline sokulur. (Dizi dengi 25-35 kg, tonga dengi 60 kg'dır.)

2.13 Faydalanma şekilleri

Kurutulmuş tütün yaprağı, tütün mamulleri sanayinin temel hammaddesini oluşturur. Ekiciden satın alınan kuru tütün yaprakları, harman ihtiyaçları ve dış alıcıların talepleri doğrultusunda "Türk Tütünleri Standardı'nın belirlediği kalite, ağırlık, hacim ve ambalaj esaslarına göre yeniden tasnif edilir ve denklenir. Denk halinde uygun koşullarda fermantasyon geçiren yaprak tütünler, bakım ve muhafaza işlemleri ile olgunlaştırılır ve sanayide kullanılacak yarı mamul haline gelir. Daha sonra fabrikasyon işlemiyle şekil ve bünye değiştirilerek, tüketicinin istediği mamul haline dönüştürülür. Dünyada tüketilen tütün mamulleri; sigara, sigar (puro, sigarillo), tömbeki, pipo, enfiye, kıyılmış tütün ve çiğneme tütünüdür (Bitkisel Üretim Daire Başkanlığı, 2004:1). Bir miktar tütün de kimya sanayinde hammadde olarak kullanılmaktadır.

3. Dünya Tütün Ekim Alanları, Üretim ve Tüketimi

Yıllar itibariyle tütünün üretim durumu incelendiğinde 1997 yılında 8,9 milyon ton olan tütün üretiminin yıldan yıla düşük miktarlarda da olsa azaldığı görülmektedir.

Tablo 1. Dünya'da Tütün Ekim Alanları ve Üretimi

Yıllar	Ekilen Alan (Ha)	Üretim (Ton)
1997	5.377.916	8.973.467
1998	4.453.180	6.940.061
1999	4.310.503	6.977.297
2000	4.142.379	6.734.053
2001	3.868.151	6.257.628
2002	3.986.265	6.340.620
2003	3.931.715	6.376.369

Kaynak: FAO, 2003

FAO verilerine göre tütün üretiminin, 1997 yılına kıyasla 2003 yılında 2,6 milyon ton azalma ile 6,3 milyon tona gerilediği görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 2. Başlıca Ülkelerde Tütün Ekim Alanları ve Üretimi

Ülkeler	Ekilen Alan (Ha)	Üretim (Ton)
Dünya	3.931.715	6.376.369
Çin	1.352.862	2.487.578
Brezilya	391,508	658,251
Hindistan	425,000	575,000
ABD	168,440	377,030
Zimbabve	80,519	174,000
Türkiye	193,000	154,000
Endonezya	156,000	135,000
Yunanistan	57,000	121,000
İtalya	36,800	106,250

Kaynak: FAO, 2003

Dünya'da en fazla tütün üretimi yapılan ülke Çin olup, dünya üretiminin % 38'i bu ülkede gerçekleştirilmektedir. Çin'i sırasıyla Brezilya, Hindistan, ABD izlemektedir. Dünya üretiminin %63,7'si bu dört ülke tarafından yapılmaktadır. Tütün üretiminde 6. sırada olan Türkiye'nin dünya tütün üretiminden aldığı pay ise %2,3'tür (Tablo 2).

Tablo 3. Dünya Tütün Tüketimi (ton)

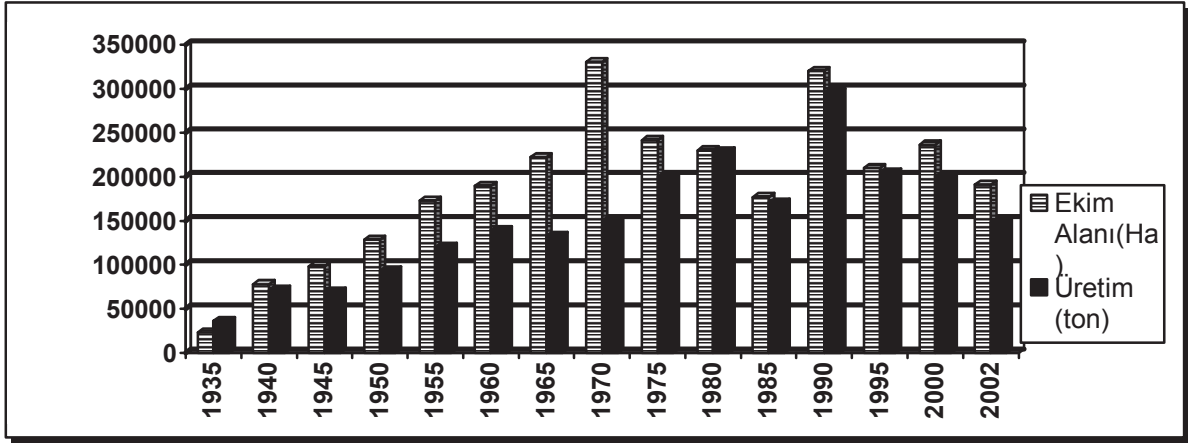
Ülkeler	1999	%	2000	%	2001	%	2002	%
Dünya	5.468.736	100,00	6.440.110	100,00	6.437.318	100,00	6.488.121	100,00
Çin	1.443.573	26,39	2.542.062	39,47	2.601.349	40,41	2.633.314	40,59
ABD	572,700	10,47	498,909	7,75	483,909	7,52	500,000	7,71
Hindistan	478,350	8,75	474,275	7,37	471,947	7,33	476,130	7,34
Rusya Fd.	265,700	4,86	301,480	4,68	308,510	4,79	309,300	4,77
Almanya	170,035	3,11	175,304	2,72	177,791	2,76	180,000	2,77
Endonezya	153,585	2,81	174,605	2,71	169,400	2,63	169,400	2,61
Japonya	184,112	3,37	164,701	2,56	152,000	2,36	149,000	2,30
Türkiye	118,630	2,17	114,100	1,77	116,700	1,81	119,600	1,84

Kaynak: U.S.D.A.FT.2-2002

Tablo 3'te görüleceği gibi, Dünyanın en başta gelen tütün üreticisi olan Çin aynı zamanda %41'lik pay ile en fazla tüketimi gerçekleştiren ülkedir. Çin'den sonra %7,7'lik payı ile ABD, Hindistan, Japonya, Almanya ve Rusya Federasyonu gelmektedir.

4. Türkiye'de Tütün Tarımı

Türkiye'de tütün tarımı özellikle Ege, Karadeniz, Marmara, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde aile işletmeciliği şeklinde yapılmaktadır. Makine gücünden ziyade insan gücüne ve emeğine dayalı olan tütün tarımı, birçok ailenin esas geçim kaynağını oluşturmaktadır.

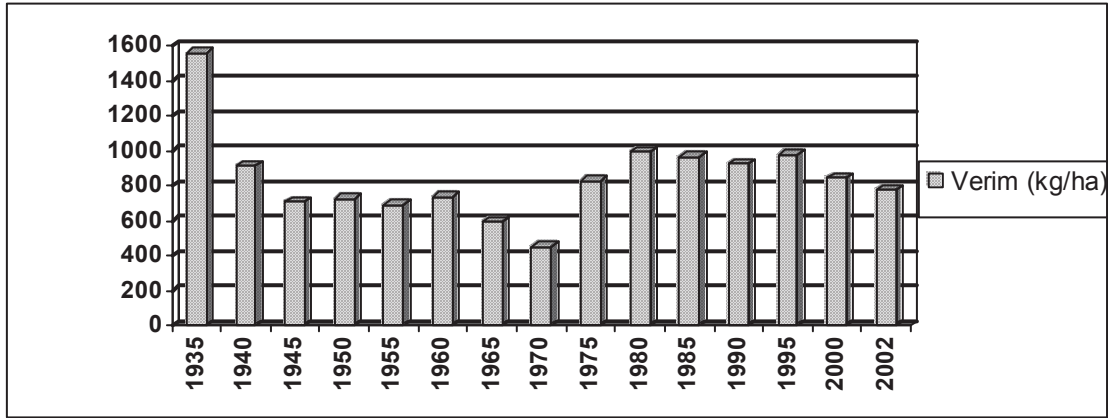


Şekil 1. Türkiye’de Yıllara Göre Tütün Ekim Alanları (Ha) ve Üretim Miktarları (ton)

Türkiye’de 1935 yılında 23.093 hektar alanda tütün ekimi yapılmıştır. Bu alan 1940 yılında %238 oranında artış göstermiş ve 78.054 hektara ulaşmıştır. 1940 yılından 1970 yılına kadar hemen hemen her yıl düzenli bir artış göstermiş ve 1965 yılında 222.063 hektar alana ulaşmıştır. 1970 yılında %50 artış göstermiş ve 330.734 alana ulaşmıştır. Bu yıldan itibaren tütün ekim alanları azalıp çoğalmış, dalgalı bir gidiş göstermiştir. 1975 yılından 1985 yılına kadar azalma kaydetmiş, 1985’te 176.848 ha. alana inmiştir. 1990 yılında tekrar hızlı bir artış (%45) görülmüştür. Ancak 1995 yılında hızlı bir azalma (%-34 oranında) yaşanmıştır. Bu yıldan sonra da tütün ekim alanları dalgalı seyrine devam etmiştir.

Türkiye’de 1935 yılında 36.004 ton tütün üretimi yapılmıştır. 1935 yılından 1960 yılına kadar tütün ekim alanlarındaki artışla birlikte tütün üretimi de artış göstermiştir. 1970 yılında tütün ekim alanları %50 oranında artmış olmasına rağmen, üretim miktarının aynı oranda artmadığı (%13) dikkat çekmektedir. Tütün üretim miktarı da ekim alanlarında olduğu gibi 1975’ten itibaren iniş ve çıkışlar göstermektedir. 1990 yılında hem ekim alanları hem de üretim miktarı artmış, 1995 yılından itibaren üretim miktarı azalma eğilimi göstermiştir (bk. Şekil 1).

Olumsuz iklim şartları ve hastalık gibi nedenler verimin düşmesine dolayısıyla da bir önceki yıl beklediği kazancı elde edemeyen çiftçinin bir sonraki yıl başka ürün elde etmeye yöneltmiş, mavi küf hastalığının görüldüğü yıldan sonra da başka bir ürünün ekilmesinin gerekliliği (Taşlıgil, 1992) dikim alanlarında dalgalanmalara neden olmuştur. Tütün alım taban fiyatlarının düşük veya yüksek olması, hükümetin ekim alanlarına sınırlama ve kota getirmesi, alternatif ürün projesini hayata geçirmesi gibi uygulamalar da tütün ekim alanları ve üretim miktarlarının değişiminde etkili olmuştur.



Şekil 2. Türkiye’de Yıllara Göre Tütün Verimi (kg/Ha)

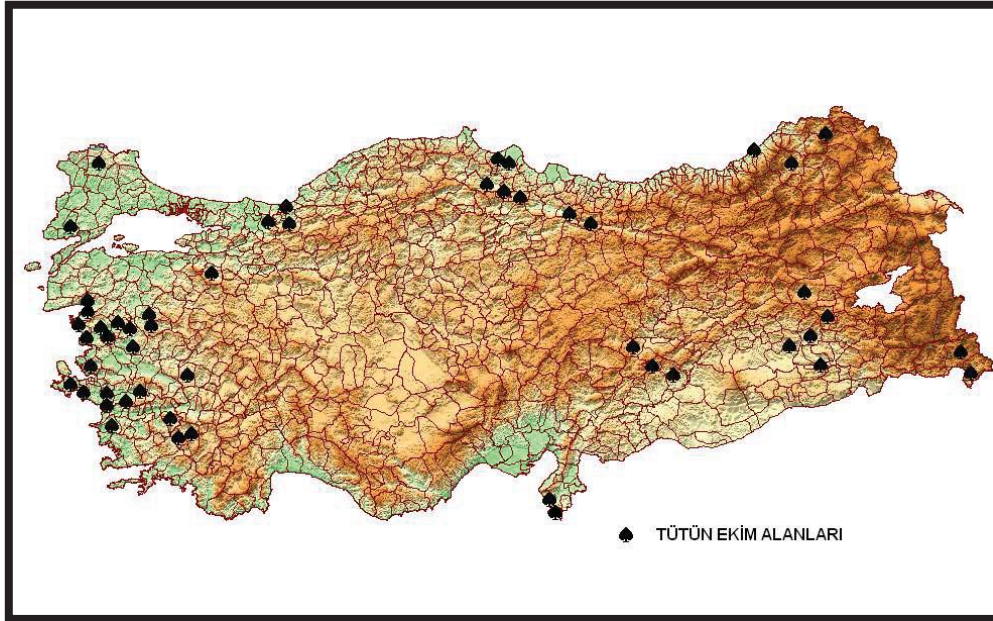
Türkiye’de yıllara göre tütün verimi Şekil 2’de gösterilmektedir. Şekil incelendiğinde, hektara 1559 kg ile en yüksek verimin 1935 yılında elde edildiği, tütün ekim alanlarının en geniş alana ulaştığı 1970 yılında 453 kg/ha ile en düşük verimin alındığı, diğer yıllarda verimin 596 kg/ha ile 974 kg/ha arasında değiştiği görülmektedir. 1980 ile 1995 yılları arasında tütünde 925kg/ha ve üzerinde verim kaydedilmiş, 2000 yılından itibaren verimde düşme yaşanmış ve 2002 yılında 775 kg/ha verim elde edilmiştir.

Devletin alım garantisinin olması, tütün için elverişli olmayan alanlarda da tütün ekimi, hastalık ve zararlılarla mücadelede tarım ilaçlarının genelde bilgisizlik sonucu yanlış kullanımı (uygulanacak ilaç türü, dozu, uygulama adedi, tarzı ve döneminde yapılan hatalar), tütünde verim ve kaliteyi olumsuz etkilemektedir. Hatalı ilaç kullanımının yarattığı en büyük sorun tütün yapraklarında tarım ilacı kalıntısı (rezidü) sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Zaman zaman meydana gelen olumsuz iklim şartları da ürünün kalitesini düşürmekte dolayısıyla da verimi azalmaktadır.

4.1. Türkiye’de Bölgelere Göre Tütün Tarımı

Türkiye’de geniş bölgelerde tütün tarımı yapılmaktadır. Türkiye’de yüksek kaliteli, dış pazarlar tarafından tercih edilen tütünlerin büyük miktarı Ege Bölümü’nde yetişmektedir. Karadeniz ve Marmara Bölgeleri’nin tütünleri de kalitelidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’ndeki tütünlerinin çoğunluğunun kalitesi düşüktür.

Türkiye’de öncelikle bölgelere göre tütün yetiştirilen alanlar (Doğanay,1994; Şahin ve Doğanay, 2000; Özçağlar, 1992; Karabağ ve Şahin, 2003; Kılıçaslan, 1994) Şekil 3’te verilmiştir.



Şekil 3. Türkiye’de Tütün Ekim Alanları

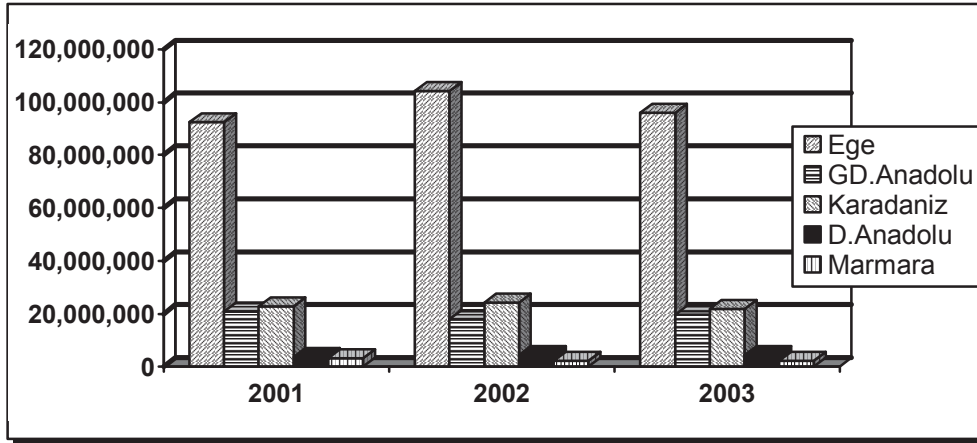
Ege Bölümü’nde, Gediz, Küçük Menderes ve Bakırçay ovalarında tütün tarım alanları önemlidir. Bu alanlarda hafif eğimli tarlalar tütün tarımına ayrılır. Ayrıca Menemen, Torbalı, Urla, Seferihisar, Ödemiş, Tire, Selçuk, Dikili, Bergama, Kınık ve Soma çevrelerinde tütün yetiştirilir.

Karadeniz Bölgesi’nde Samsun İli tütün üretiminde en başta gelir. Bafra Ovası tütünleri yüksek kalitelidir. Alaçam, Kelkit Oluğu, Erbaa, Havza, Lâdik, Vezirköprü çevreleri de önemli tütün tarımı bölgeleridir. Amasya İlinin Gümüşhacıköy, Taşova ve Merzifon; Tokat İli’nin Reşadiye ve Niksar çevrelerinde; Samsun’dan sonra kaliteli tütünler yetiştirilir. Bölgede, Trabzon ve Sinop illerinde de tütün yetiştirilir. Trabzon Merkez ve Akçaabat ilçelerinde orta büyüklükte yaprakları olan tütünler üretilmektedir (Kılıçaslan, 1994:360). Düzce ve Akçakoca’da, Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli’nde ve Rize- Pazar İlçesi’nde tütün yetiştirilir.

Marmara Bölgesi'nde tütün üretimi Güney Marmara Bölümü'nde yoğunlaşmıştır. Balıkesir İli'nin Altınova, Ayvalık, Edremit ve Burhaniye tütünleri ile Bursa'nın Merkez İlçe ve İnegöl tütünleri ihraç edilecek kalitede tütünlerdir. Bu iki ili Çanakkale izler. Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne illerinde tütün üretimi ekonomik değildir.

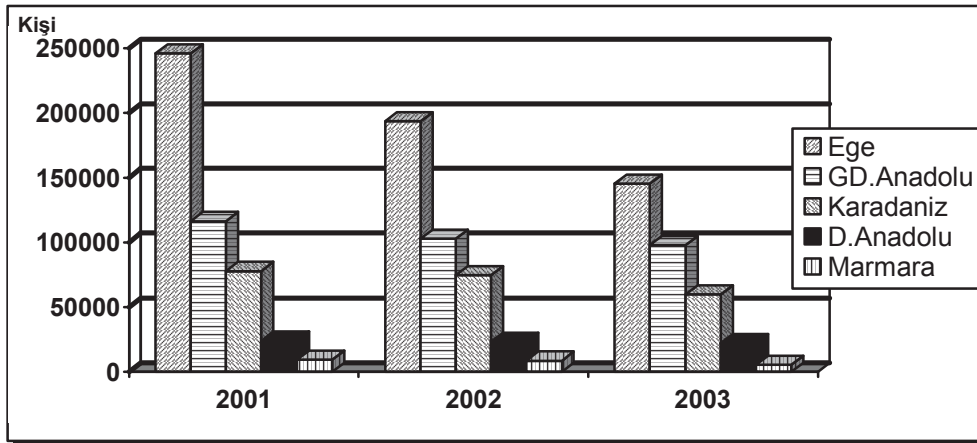
Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya, Bitlis ve Muş, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Adıyaman, Siirt ve Diyarbakır tütün üretiminde başta gelirler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Malatya'nın Akçadağ ile Adıyaman'ın Çelikhan ve Kâhta, Bitlis'in Mutki, Hakkâri'nin Yüksekova ve Batman'ın Hasankeyf tütünleri dışındaki tütünler kaliteli değildir. Akdeniz Bölgesi'nde Yayladağı ve Samandağı'nda nargilelik tütün üretilmektedir.

TEKEL kayıtlarına göre en çok tütün üretilen bölge Ege Bölgesi'dir. Ege Bölgesi, aynı zamanda tütün ekici sayısının da en fazla olduğu bölgedir. Ekici sayısı bakımından ikinci sırada yer alan Güney Doğu Anadolu Bölgesi, üretim miktarı bakımından üçüncü sıradadır. Türkiye'de en düşük tütün üretimi ve en az üretici sayısı Marmara Bölgesi'ndedir (bk. Şekil 4 ve Şekil 5).



Şekil 4. Bölgelere Göre Tütün Üretimi (kg)

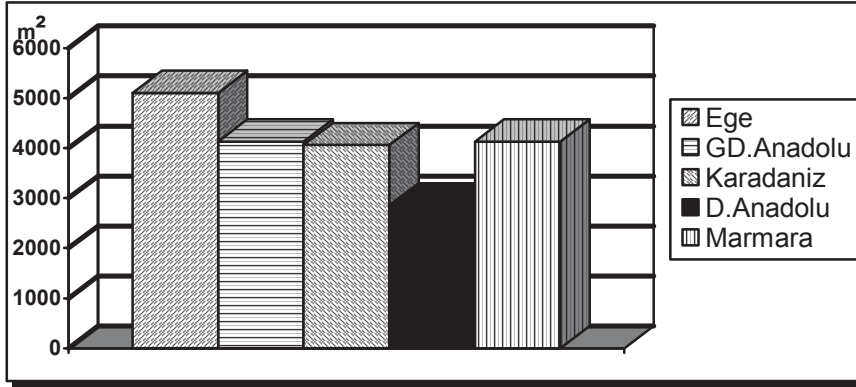
Türkiye'de 1990 yılından itibaren tütün üretiminde ve ekim alanında görülen azalma; tütün üretici sayısındaki düşüştan kaynaklanmaktadır. Üretici sayısında en az düşme Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülmekle birlikte, tütün üretilen tüm bölgelerde üretici sayısı azalmıştır (Şekil 5).



Şekil 5. Bölgelere Göre Tütün Ekici Sayısı

1980'li yıllarda 600.000 ailenin üretimde aktif rol aldığı tütünde, üretici aile sayısı azalmaktadır. 4733 sayılı Tütün Yasası yürürlüğe girmeden önceki 2001 yılında 477.829 olan ekici sayısı, sözleşmeli tütün tarımının egemen olduğu son iki yılda % 43 azalarak 333.761'e inmiştir (Bitkisel Üretim Daire Başkanlığı 2004:4). 2001-2003 döneminde üretici sayısında %-41 oranında azalmasına rağmen, Ege Bölgesi'nde üretim %4 artmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ekici sayısı %-16, üretim miktarı %-5; Karadeniz Bölgesi'nde ekici sayısı %-23, üretim miktarı %-5 oranında azalma olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ekici sayısı %-7

oranında azalmış, üretim miktarı ise %18 artmıştır. En büyük düşüşler Marmara Bölgesi'nde kaydedilmiştir. Bu bölgede ekici sayısı %-42, üretim miktarı %-31 oranında azalmıştır.



Şekil 6. Bölgelere Göre Tütün Ekici Aile Başına Ekim Alanının 1995–1998 Yılları Ortalaması (m²)

TEKEL kayıtlarına göre, 1995–1998 yılları arasında tütün eken ailelerin ortalama ekim alanı 4.058 m²'dir. Ortalama tütün ekim alanlarının bölgelere göre dağılımı Şekil 6'da verilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi (2.861 m²) dışındaki tütün üretilen tüm bölgelerde, ailelerin ortalama ekim alanları Türkiye ortalamasının üzerindedir. Şekil incelendiğinde, tütün ekici sayısının ve üretim miktarının en çok olduğu Ege Bölgesi'nde aile başına düşen ortalama ekim alanı 5.103 m²'dir. Bu bölgeyi üretim miktarı ve ekici sayısı en düşük olan Marmara Bölgesi (4.135 m²) izlemektedir.

4.2. Türkiye'de Yabancı Kökenli (Büyük Yapraklı) Tütün Üretimi

Dünyanın pek çok ülkesinde her geçen yıl harman sigara talebi artmaktadır. Türkiye'de de sigara tüketimi harman sigaralar yönündedir. Dolayısıyla da en çok üretimi yapılan oriental tütünün kullanım alanı sınırlanmaktadır. Türkiye'de yabancı tütün yetiştiriciliğinin geçmişi oldukça yenidir. Bu tütün türleri Flue-Cured, Virginia, Burley, Puroluk, Tömbeki ve Hasankeyf'tir. Yabancı tütün üretimi; Marmara ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yapılmaktadır. Marmara Bölgesi'nde Flue-Cured ve Burley üretilmektedir. Amerikan harman sigaraların yapımında kullanılan Virginia ve Burley tütünlerini üretmek için uygun araziler Gönen-Manyas ve Düzce-Hendek yöresinde yoğunlaşmıştır. Bu tip tütünlerin üretimi için Trakya potansiyel alan olarak görülmektedir (DPT, 2000:137). Son yıllarda bu tütünlerin üretim miktarı toplam üretim içinde %2 kadar paya ulaşmıştır.

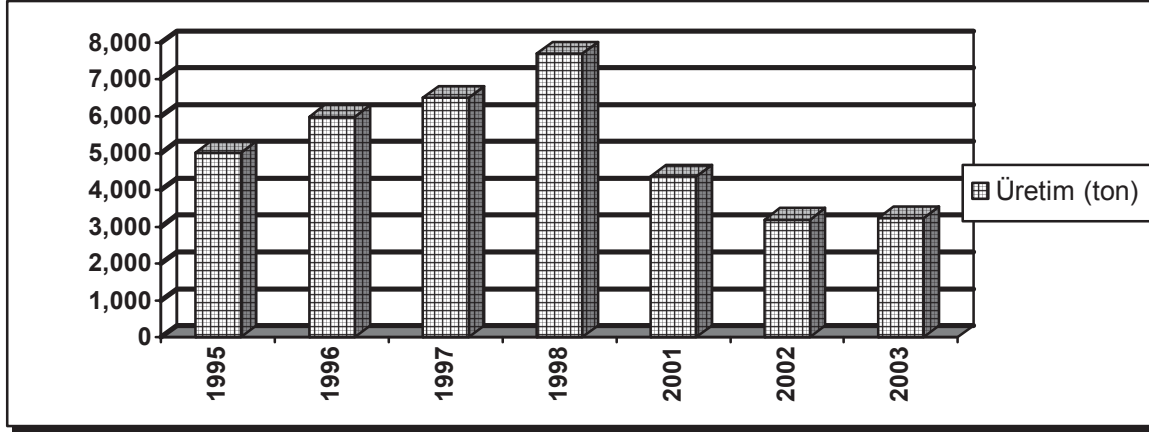
1938 yılında yurtdışından getirilen Flue-Cured tütün tohumları ile TEKEL Enstitüleri Burdur İli Bucak İlçesi'nde üretim denemelerine başlamıştır. Üretim denemelerinden olumlu sonuç alınan çeşitlerle bu yörede üretime geçilmiş, bu tütünün kurutulması için mahalli imkân ve şartlarla 200 kadar kurutma ünitesi yapılmıştır. Ancak; yetiştirilen tütüne yurtiçi harmanlarda ihtiyaç duyulmaması, bu tütünün usulüne uygun tarzda kurutulmasından vazgeçilmesi, yöreye sonraki yıllarda başka tip ve menşelerin tohumunun getirilmesi sonucu; ortaya çeşit ve kurutma tarzı bakımından dejenere olmuş bir tütün üretimi verimliliği çıkmıştır. 1965 yılından itibaren Tarım Bakanlığı, Adapazarı'nda Burley tütününü üretim denemelerine başlamış ve olumlu sonuç almıştır. Daha sonra, bu yöre ve çevresinde Burley üretimine geçilmiş ve üretim azalarak bir süre devam etmiştir.

1980'li yıllardan sonra, ülkemizde harman sigara üretimine geçilmesi hazırlıkları yapılırken aynı zamanda bu sigaraların ihtiyacı olan tütünlerin de yurt içinde yetiştirilebilme imkânları aranmaya başlanmıştır. Özel sektör sigara üreticisi firmalar, Marmara ve Karadeniz Bölgesi'nde Flue-Cured ve Burley tütünlerinin üretim denemeleri yapmış, Marmara Bölgesi'nin bazı yörelerinde olumlu sonuçlar almışlardır. Firmalar bu denemeler için gerekli organizasyonu üstlenmiş ve kamara, hangar gibi yatırımları yapmışlardır. 1991 ve 1992 yıllarında bu denemeler TEKEL'in koordinatörlüğünde ve TÜBİTAK desteğinde kapsamı genişletilerek ulusal bir proje haline getirilmiştir. Bu denemeler sonucunda Türkiye'de sigaraların harmanlarında kullanılabilecek, filler ve filler plus kalitede tütün yetiştirilebileceği sonucu elde edilmiştir.

Yurt içinde puro imali için yerli puroluk tütün yetiştirilmesi çalışmalarına 1930'lu yıllarda Adana'da başlanmıştır. TEKEL Enstitüleri'nin konuyu 1950'lerde ele alarak yaptığı uzun

araştırmalar sonucu; bu işe en elverişli bölgenin Pazar ve çevresi, ekilecek tütün tipinin de WİSCONSİN çeşidi olduğu anlaşılmıştır (DPT, 2000:23).

Türkiye’de büyük yapraklı tütün üretimi Şekil 7’de verilmektedir. 1998 yılına kadar üretim miktarı artan bu tür tütünlerin Türkiye’de genel tütün yetiştiriciliğinde olduğu gibi 2000’li yıllarda azalma kaydettiği görölmektedir.



Şekil 7. Türkiye’de Yıllara Göre Büyük Yapraklı Tütün Üretimi

Büyük yapraklı tütünlerin üretimi ve kurutulması yerli tütünlere göre büyük farklılıklar göstermektedir. Kurutulmaları pahalı ve özel bir teknoloji ile gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple yabancı tütünlerin Türkiye’deki adaptasyon çalışmalarının, kurutma, fırın ve hangarları tesislerinin hızlandırılması gerekmektedir. Türkiye’de yılda toplam 12 bin ton kadar yabancı tür tütüne ihtiyaç olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu tip tütünlerin her 1000 tonu için yaklaşık 4 milyon dolarlık yatırıma ihtiyaç duyulacağı hesaplanmaktadır (DPT, 2000:28,29).

4.3. Seçilmiş Yıllarda Türkiye’de İllere Göre Tütün Ekim Alanları ve Miktarları

Bu bölümde, Devlet İstatistik Enstitüsü tarımsal üretim kayıtlarının 1935, tütün ekim alanları ve üretiminin düzenli artış gösterdiği dönemin sonu olan 1965, ekim alanlarının hızlı bir şekilde arttığı ancak verimin yükselmediği 1970, ikinci hızlı artışın olduğu 1990 ve son olarak da 2002 yıllarına ait illere göre tütün ekim alanları ve üretim miktarları incelenmiştir. İlçelere göre ekim alanı, üretim miktarı ve üretici sayısına ilişkin veriler Tütün Üst Kurulu’ndan istenmiş ancak, bildirim hazırlanma süresi sonunda sadece 2003 yılına ait ekim alanı ve üretim miktarına ilişkin verilere erişilebilmiştir.

Tütünün Anadolu’da üretilmeye başlandığı 17. yy.dan itibaren üretiminden vazgeçilemeyen bir tarımsal ürün olmuş, ancak üretim hemen her zaman kontrol altında gerçekleştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda tütün 1862 yılında devlet tekeline alınmıştır. 1884 yılında kurulan Reji İdaresi döneminde kontroller daha da yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti’nde sigara üretimine 17. yüzyılda küçük atölyelerde başlanmıştır. İlk üretim tesisleri; İstanbul-Cibali (1884), İzmir (1884), Adana (1885) ve Samsun’da (1887) kurulmuştur.

Cumhuriyet Dönemi’nde 1924 yılında Reji idaresine son verilmesiyle tütün üretiminin izlenmesi ve gerekli izinlerin verilmesi gibi her türlü düzenleme İhisarlar İdaresi’nin kontrol ve yetkisine bırakılmıştır. Bu amaca hizmet etmek üzere 1924, 1930 ve 1938 yıllarında yasal ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Cumhuriyet Dönemi’nde genellikle el imalatına dayalı olarak, kıyılmış, paketlenmiş tütün ile bir miktar da sigara üretimi yapan Malatya Sigara Fabrikası 1939 yılında, Bitlis Sigara Fabrikası 1940 yılında kurulmuştur.



Şekil 8. 1935 Yılı Tütün Ekim Alanı Dağılışı

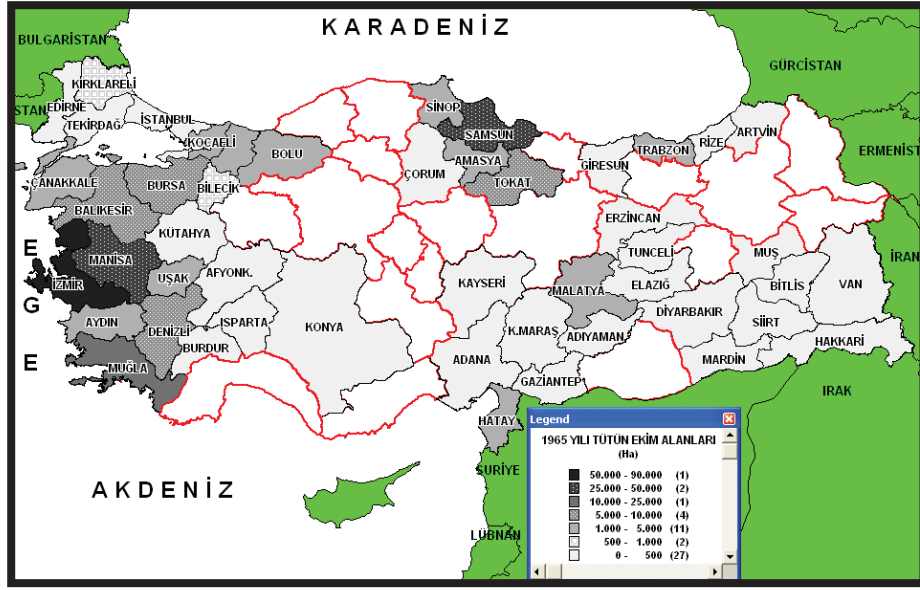
1935 yılında tütün ekim alanlarının Türkiye'nin kuzeyinde yoğunlaştığı görülmektedir. En geniş tütün ekim alanı Samsun (7221 ha) ilindedir. Bu ili sırasıyla Bursa (2742 ha), Kocaeli (2358 ha), Balıkesir (2036 ha), Trabzon (1933 ha), ve Bolu (1163 ha) takip etmektedir (Şekil 8).



Şekil 9. 1935 Yılı Tütün Üretim Miktarı Dağılışı

1935 yılında üretim miktarı da ekim alanlarına paralel olarak gelişme göstermektedir. Üretimin en çok olduğu iller; Samsun (3399 ton), Bursa (2898 ton), Trabzon (2359 ton), Kocaeli (2050 ton), Balıkesir (1489 ton) ve Bolu (820 ton) dur (Şekil 9).

Türkiye'de bu yıldan sonra, tütün ekim alanları Türkiye'nin batısına doğru gelişmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin batı yarısında tütün üretimi artmıştır.



Şekil 10. 1965 Yılı Tütün Ekim Alanı Dağılışı

1965 yılına gelindiğinde en çok tütün ekim alanına sahip ilin İzmir (53323 ha) olduğu, bu ili Manisa (41836 ha) ve Samsun'un (35459 ha) izlediği anlaşılmaktadır. En çok ekim alanına sahip iller arasında Türkiye'nin batısında yer alan Muğla (24583 ha), Balıkesir (8513 ha), Bursa (8432 ha) ve Denizli (7338 ha) ile Orta Karadeniz Bölümü'nde Tokat (7765 ha) bulunmaktadır (Şekil 10).

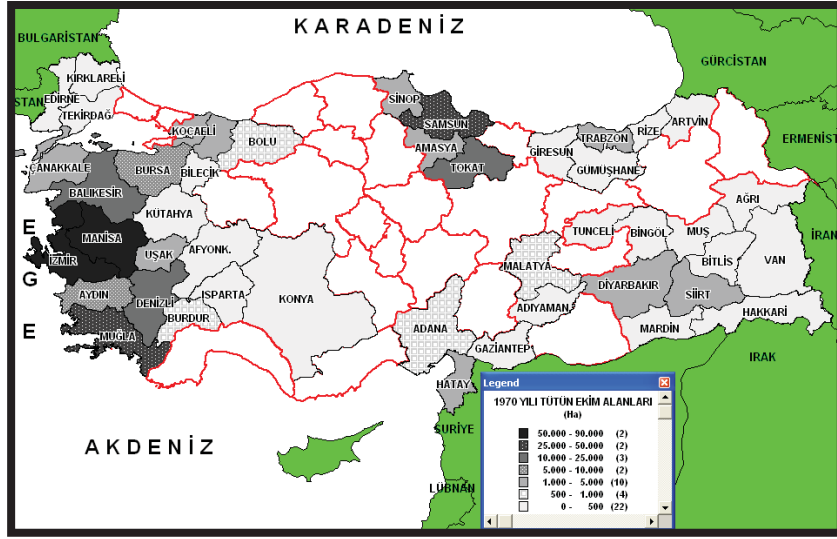


Şekil 11. 1965 Yılı Tütün Üretim Miktarı Dağılışı

1965 yılında toplam üretimde Ege Bölgesi'nin belirgin bir şekilde öne çıktığı görülmektedir. Bu bölgede İzmir (30676 ton) ve Manisa (27043 ton) en çok tütün üretimi yapılan illerdir. Muğla (13217 ton) ile Karadeniz Bölgesinde Samsun (11636 ton) ve Tokat (5191 ton) tütün üretimi fazla olan iller arasındadır (bk. Şekil 11).

30 Mayıs 1969 tarihinde yürürlüğe giren ve 4733 Sayılı Kanunun yürürlüğe girmesine kadar yürürlükte kalan 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu tütün üretimi ve ticareti açısından çok ayrıntılı hükümler içermektedir. Bu kanunda üretim plânlaması öngörülmüş olmasına rağmen, tütün üretimi için başvurulara uzun yıllar hiçbir kısıtlama getirilmemiş, üretime serbest alanlarda, üreticilerin istedikleri miktarda tütün üretmelerine izin verilmiştir.

Ayrıca, 1969 yılında Cumhuriyet Dönemi'nin ilk önemli sigara üretim tesisi İstanbul-Maltepe Sigara Fabrikası kurulmuştur.



Şekil 12. 1970 Yılı Tütün Ekim Alanı Dağılışı

1970 yılı Türkiye'de tütün ekim alanlarının en geniş yayılıma ulaştığı yıldır. Ekim alanlarının yoğun olduğu Ege, Güney Marmara, Orta Karadeniz'in yanı sıra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de tütün ekim alanları genişlemiştir (Şekil 12).

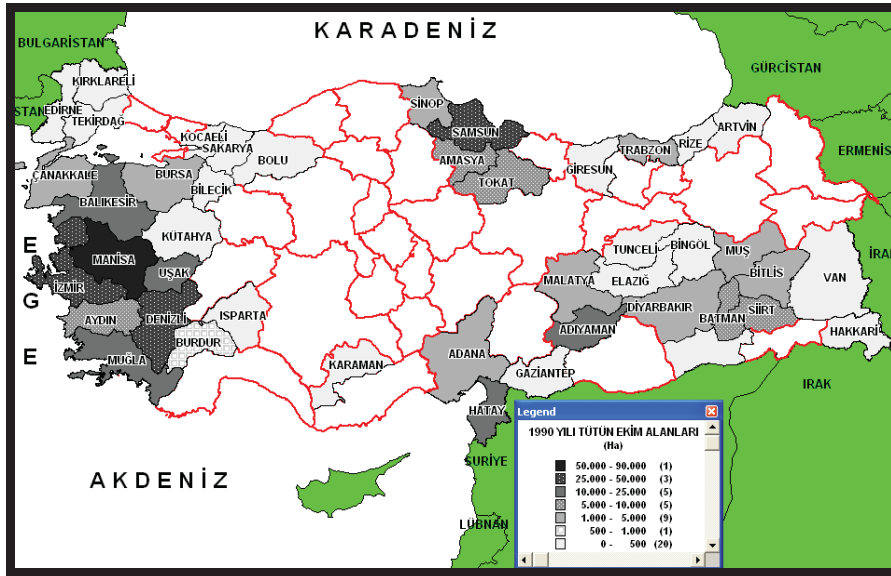


Şekil 13. 1970 Yılı Tütün Üretim Miktarı Dağılışı

Her ne kadar 1970 yılında tütün üretimi geniş alanlara yayılsa da, üretimde aynı oranda artış görülmemiştir. Bu yılda Manisa (37189 ton) ve İzmir (31718 ton), Muğla (14543 ton), Samsun (9092 ton) ve Tokat (6816 ton) tütün üretiminin en fazla yapıldığı illerdir (bk. Şekil 13).

Tütünün elverişli alanlar dışında da ekilmesi kalitesini bozmuştur. Bu ürünün kalitesini korumak amacıyla hükümet tütün ekim alanlarını sınırlamış, bu amaçla da Afyon, Ankara, Burdur, Çorum, Ağrı, Erzurum, Erzincan, Eskişehir, Giresun, Gümüşhane, Kars, Kayseri, Konya, İçel, Niğde, Ordu, Sivas, Yozgat illerinde tütün üretimi yasaklamıştır (Koksal 1972'den akt. Taşlıgil, 1992). 1970 yılında tütün üretim miktarında ortaya çıkan sonuç, tütünde ekim alanlarının genişletilmesinin üretimi artırmayacağına iyi bir kanıtı olmuştur. Ayrıca bu dönemde tütün kalitesinin düşmesi de ekonomik olarak kötü bir gelişmedir.

1970'li yılların sonlarında tütün işleme ile ilgili hızlı değişiklikler kaydedilmiştir. Bu dönemde döviz darboğazı nedeniyle sigara üretim tesislerinde ihtiyaç duyulan bazı malzeme ve yedek parçalar da döviz yetersizliğinden tedarik edilememiştir. TEKEL, 1976 yılında Adana ve 1978 yılında Malatya fabrikalarını yenilemiştir. Ancak, sosyal sorunlar nedeniyle kapasite kullanımında güçlükler yaşanmış, yurtiçi sigara üretimi azalmış, talep karşılanamaz olmuştur. İç piyasada sınırlı miktarlarda görülen yabancı sigaralar bu dönemde resmi olmayan yollardan Türkiye'ye girmeye başlamıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde ise bu sigaralar iç piyasada aranır olmaya başlamıştır. İç piyasa talebini karşılamak için Bulgaristan ve Yugoslavya'da fason sigara üretilmiştir. Bu güçlüklerin giderilmesinden sonra fason üretime son verilmiştir. TEKEL, 1983 yılından itibaren bazı yabancı sigaraları ithal etmeye başlamıştır. Daha sonra yabancı tip sigaraları yurt içinde üretmek üzere hazırlığa geçilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nin ikinci önemli sigara üretim tesisi olan Tokat Sigara Fabrikası 1984 yılında üretime geçirmiştir. Tokat Sigara Fabrikası'nda Amerikan harman karakterde ilk yerli üretim olarak TEKEL 2000 marka sigara üretimine başlanmıştır. 1983 yılında Bitlis'te, BEST (Bitlis Entegre Tütün Sanayi) kurulmuştur. 28.05.1986 tarih ve 3291 sayılı kanun ve daha sonraki tarihlerde yapılan düzenlemelerle tütün mamullerinin üretim, dağıtım ve pazarlanmasındaki tekel kaldırılmıştır.



Şekil 14. 1990 Yılı Tütün Ekim Alanı Dağılışı

1990, 1970 yılından sonra tütün ekim alanlarının en yüksek düzeye ulaştığı yıldır. Bu yılda ekim alanlarının Ege Bölgesi'nde Denizli (26087 ha), Uşak (10942 ha), Güney Marmara ve Orta Karadeniz'deki illerin yanı sıra Akdeniz Bölgesi'nde Hatay (14682 ha) ve Adana'da (1752 ha) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Adıyaman'da (24749 ha) genişlediği görülmektedir. Ayrıca Batman (6073 ha) ve Siirt'te de (5977 ha) benzer gelişmeler görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde de Bitlis, (2671 ha), Muş (2944 ha) ve Malatya (2018 ha) illerinde ekim alanları genişlemiştir. Buna karşılık İzmir (27170 ha), Bursa (4936 ha) ve Muğla'da (15670 ha) ekim alanları daralmıştır (Şekil 14).

1990 yılında ekim alanları gibi, üretim miktarı da artmıştır. Manisa (74486 ton), Samsun (32349 ton), Adıyaman (19481 ton), Hatay (14062 ton) ve Batman (9830 ton) üretimin en fazla olduğu iller arasındadır (Şekil 15).



Şekil 15. 1990 Yılı Tütün Üretim Miktarı Dağılışı

Tütün mamullerinin üretim-dağıtım ve satışında devlet tekelinin kaldırılmasından ve 1991 yılında bu doğrultuda daha ileri bir takım düzenlemelerin yapılmasından sonra, uluslararası sigara üreticisi firmalardan bazıları Türkiye’de sigara üretmek üzere yatırıma yönelmiştir. 1993’te Torbalı’da özel sektör tarafından kurulan iki tesis üretime geçmiştir. Üretime başlayan özel firmalar başlangıçta uluslararası piyasalarda ün yapan marka sigaralarını üretmişler, sonraki yıllarda üretimlerini çeşitlendirmeye yönelmişlerdir. TEKEL de bu gelişmeler doğrultusunda daha ekonomik fiyatlı sigaraları piyasaya sunmuştur (DPT, 2000:7-9). Yeni tesislerin yapıldığı bu dönemde Türkiye tütün üretiminin iç talep ve dış satış olanaklarının çok üzerine çıkması ve stokların birkaç yıllık ihtiyacı karşılayabilecek düzeye ulaşması sonucunda 26 Kasım 1993 tarihinde 21770 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kota uygulamasına geçileceğini açıklanmıştır. 3 Aralık 1993 tarihli karar ile tütün üretiminin 180 bin ton ile sınırlandırılacağı belirtilmiştir. Ancak, bu karar gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra yürürlüğe konulacağı belirtilerek kota uygulaması askıya alınmıştır. Aynı yıl, İstanbul-Maltepe sigara fabrikası modernize edilmiştir. Daha sonra 5 Nisan ekonomik istikrar paketi doğrultusunda üretim kotası sistemine geçilmiş ve 1994 yılında tütün üretim kotasının, son 3 yılın yurt içi kullanım ve ihracat miktarları ile olası gelişmeler dikkate alınarak 220 bin ton olması benimsenmiştir. Bu kapsamda da, bölgeler itibariyle üretim kotaları belirlenerek, kota dağıtım esasları açıklanmıştır. Bu esaslar çerçevesinde, 220 bin ton tütün üretiminin %58’inin Ege Bölgesi, %13’ünün Karadeniz, %23’ünün Güney Doğu Anadolu, %4’ünün Doğu Anadolu ve %2’sinin Marmara Bölgesi’nde üretilmesi kararı alınarak böylece bölge üretim kotaları saptanmıştır. Daha sonra kota miktarı 6 bin ton daha yükseltilmiştir. Bu gelişmenin ardından 1995 yılında ekim alanlarında azalma ve verimde yükselme görülmüştür. 1997 yılında herhangi bir resmi karar alınmaksızın ve geçerli bir neden ileri sürülmeksizin, kota uygulaması askıya alınmıştır. Bu yıldan sonra ise kota uygulaması devam etmiştir. Ayrıca, 1997 yılında TEKEL Samsun Balıca Sigara Fabrikası açılmıştır.

Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı tarafından, üretim fazlalığı olan ve destekleme alımları nedeniyle bütçeye büyük yük getiren tütün üretim alanlarının azaltılması ve azaltılma nedeniyle kazanılan bu tarım alanlarında, üretim açığı olan ürünlerin ekiminin yaygınlaştırılması amacıyla alternatif ürün projesi başlatılmıştır. 2000 yılında hazırlık çalışmalarına başlanan alternatif ürün projesi 28 Kasım 2001 tarih ve 24597 sayılı Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren “Tütün Üretiminden Vazgeçip Alternatif Ürün Yetiştiren Üreticilerin Desteklenmesi”ne dair uygulama tebliği ile hayata geçmiştir. Bu amaçla Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri’nde tütün üretimi yapılan toplam 36.000 ha alanın 9.000 hektarlık bölümünde üretilen tütünün yerine alternatif ürün yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Proje, Adıyaman, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Malatya,

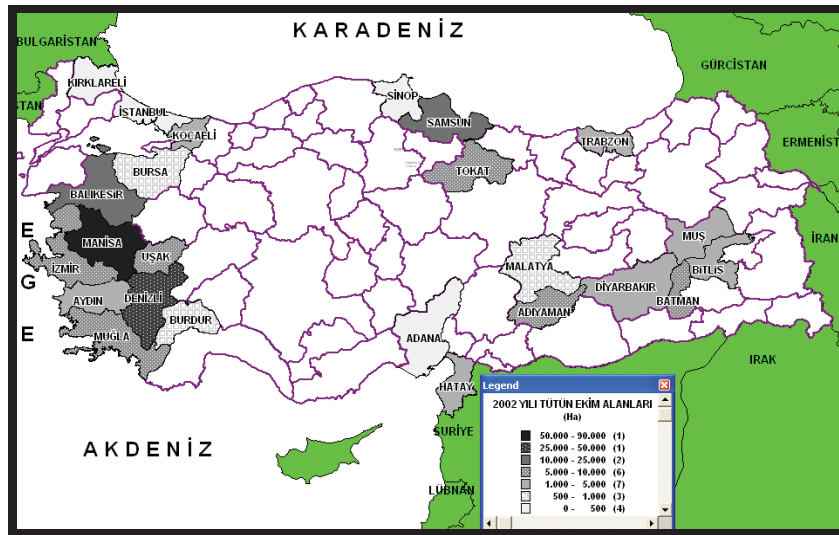
Mardin, Muş, Siirt ve Van olmak üzere 11 ili kapsamaktadır. Projenin 2007 yılının sonuna kadar sürdürülmesi plânlanmaktadır.

Tütün üretiminden vazgeçilerek, kazanılan alanlara alternatif olabilecek bitkiler: buğday, ayçiçeği, kanola, kuru fasulye, nohut, kırmızı mercimek, mısır, soya fasulyesi, yonca, pamuk, fiğ, korunga, bağ, meyve, sebze, sera, aromatik ve tıbbi bitkiler olarak belirlenmiştir.

2002 yılında projeye toplam 4769 üreticinin müracaatı kabul edilmiş, 22.708 da alanda alternatif ürünler yetiştirmiş, üreticilere 1.816.693 dolar ödeme yapılmış ve proje %10 başarı sağlayabilmiştir. 2003 yılı için ise alternatif ürün yetiştiren üreticilere dekara 80 dolar ödenmesi kararlaştırılmıştır. 2003 yılı Alternatif Ürün Programı Uygulama tebliğindeki 2002 yılında tekelle sözleşme yapmış olma şartının aranması müracaatları sınırlandırmıştır.

2002 yılında alternatif ürün projesinin uygulanması ile devletin yaklaşık 1600 ton kalitesiz yaprak tütün alımı yapmasının önüne geçilerek sadece alımdan kaynaklanan 3,5 trilyon TL üzerinde zararı önlenmiştir. Tütün ekiminden vazgeçilerek kazanılan tarım alanlarında yem ve yağ bitkileri yetiştirilmesi plânlanmış olmasına rağmen üreticilerin bu ürünleri pazarlama endişesi taşıması nedeniyle %87 buğday, %6 arpa, %5 mercimek ancak %2 kısmında sebze ve yem bitkileri yetiştirilmiştir.

09 Ocak 2002 tarihinde yürürlüğe giren 4733 Sayılı Kanun tütün üretim ve pazarlanmasına getirdiği düzenlemeler açısından, yürürlükten kaldırılan 1177 sayılı kanun karşısında çok yüzeysel kaldığı söylenebilir. 4733 sayılı kanunun 13 maddeden oluştuğu değerlendirildiğinde 1177 sayılı kanunla arasında çok fark bulunmaktadır. 4733 sayılı kanunla 2002 ürün yılında yazılı sözleşme esasına dayalı üretimin yaygın olarak uygulandığı ifade edilebilir. Tütün ticareti ile uğraşan firmaların "Tütün Alım-Satım Sözleşmesi" başlıklı bir tip sözleşme ile üreticileri sözleşme yapmaya davet ederek, kısa sürede 2002 yılı ürününden ihtiyaç duydukları miktarda tütüne satın alma garantisinde buldukları görülmektedir. Sözleşmesiz ürünlerin veya sözleşme yapılmasına rağmen sözleşmeden fazla üretilen ve alıcısı tarafından satın alınmayan tütünlerin açık artırma ile satın alınması yöntemine Nisan 2003 tarihinde başlanmıştır. Fakat bu yöntemle de tütünlerin üretim maliyetlerinin çok altında alıcı bulmasının, tütün üreticilerini sözleşmesiz üretimden uzaklaştırmıştır (GÜMÜŞ, 2004). Genel bir değerlendirme ile 4733 sayılı kanunun tütün üretimi ve ticaretinde büyük bir serbesti getirirken, ithalata kısıtlama getirmektedir.



Şekil 16. 2002 Yılı Tütün Ekim Alanı Dağılışı

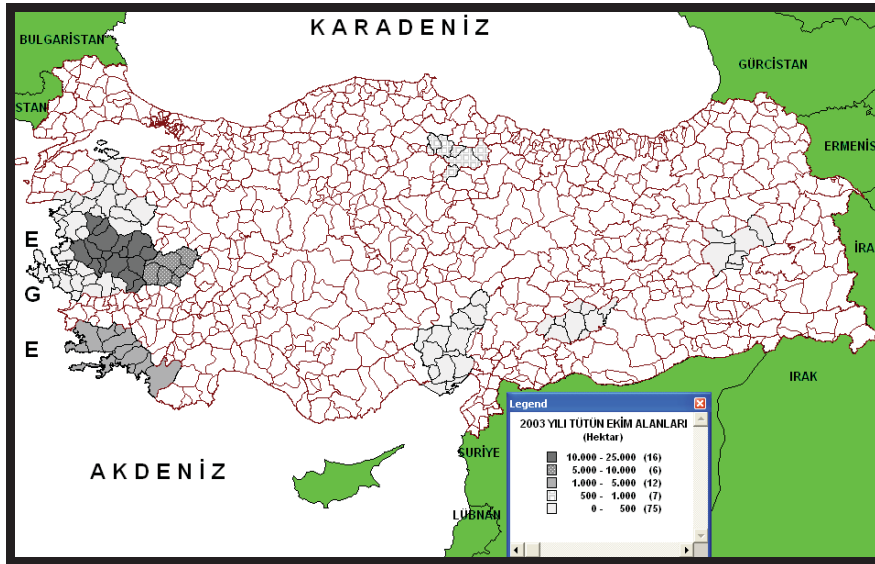
Sözleşmeli üretim ve alternatif ürün projesinin hayata geçirilmesinin ardından, 2002 yılında tütün üretim alanları incelendiğinde; üretimin Türkiye'nin batısında Manisa (61239 ha), Denizli (31323 ha), Balıkesir (11750 ha), İzmir (9591 ha), Muğla (8435 ha), Aydın (4838 ha), Burdur (501 ha), Bursa (509 ha), Kocaeli (2274 ha), İstanbul (91 ha) ve Kırklareli'nden (65 ha) oluşturulan bir bölgede yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bölgede en geniş tütün ekim alanları Manisa (61239 ha) ve Denizli (31323 ha) illerindedir. Türkiye'nin

doğu ve güney doğusuna bakıldığında Adıyaman (5389 ha), Batman (5244 ha), Diyarbakır (1661 ha), Bitlis (2382 ha), Muş (2055 ha) ve Malatya (674 ha) ikinci büyük grubu oluşturmaktadır. Daha sonra Orta Karadeniz Bölümü'nde Samsun (20746 ha), Tokat (6943 ha) ve Sinop (492 ha) illeri bir tütün ekim alanı grubu oluşturmaktadır. Hatay (3835 ha) ve Adana (69 ha) illeri bir grup oluştururken, Trabzon (1372 ha), Doğu Karadeniz'deki tek ildir (Şekil 16).



Şekil 17. 2002 Yılı Tütün Üretim Miktarı Dağılışı

2002 yılında en yüksek tütün üretimi Manisa (43042 ton), Uşak (7141 ton), Denizli (22599 ton), Samsun (16389 ton) ve Kocaeli (6250 ton) illerinde, en düşük üretim ise Adana (69 ton), İstanbul (73 ton), Kırklareli (146 ton), Malatya (741 ton), Trabzon (1029 ton) ve Diyarbakır (1578 ton) illerinde gerçekleşmiştir (Şekil 17).



Şekil 18. 2003 Yılı Tütün Ekim Alanı Dağılışı

2003 yılında tütün ekim alanlarına bakıldığında en geniş ekim alanlarının Türkiye'nin batısında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bölgede en geniş ekim alanına sahip ilçe Manisa-Akhisar (12806 ha)'dir. Bu ilçeyi Denizli-Tavas (8321 ha), Balıkesir-Sındırgı (6764 ha), Denizli-Kale (6546 ha), Samsun-Bafra (6066 ha), Uşak-Eşme (5863ha), Aydın-Karacasu (5526 ha) ve Manisa-Saruhanlı (5340 ha) izlemektedir. En az ekim alanına sahip (500 hektar ve altında) ilçeler ise Artvin-Ardanuç (1 ha), Borçka (6 ha), Hatay-Samandağ (24 ha), Burdur-Çeltikçi (26), Bingöl-Solhan (33 ha), İzmir-Tire (94 ha), Burdur-Bucak (254 ha), Balıkesir-Savaştepe (283 ha), Adıyaman-Gölbaşı (362 ha), Diyarbakır-Kulp (411 ha) ve Adıyaman-Şamşat gibi ilçelerdir (Şekil 18).



Şekil 19. 2003 Yılı Tütün Üretim Miktarı Dağılışı

2003 yılı tütün üretim miktarları Türkiye genelinde ülkenin batısında Manisa ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Burada en fazla üretime Manisa-Akhisar (8290 ton), Denizli-Tavas (5281 ton), Balıkesir-Sındırgı (3808 ton), Manisa-Kırkağaç (3061 ton) sahip ilçelerdir. Karadeniz’de Samsun-Bafra (5115 ton) ve Düzce-Merkez (3158 ton) önemli üretim alanlarıdır. En az üretim ise Ege Bölgesi’nde İzmir ilinde üretim yapılan ilçelerinde (Bayındır (1 ton), Ödemiş (60 ton), Tire (68 ton) vb.) gözlenmektedir. Güney Marmara’da Balıkesir ilinde azalma göze çarpmaktadır. Bu ilin ilçelerindeki üretim ise M. Kemal Paşa (63 ton), İvrindi (467 ton) ve Bigadiç (899 ton)’dur. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde ise Mardin-Savur (8 ton), Hakkâri-Şemdinli (14 ton), Mardin-Mazıdağı (78 ton) ve Siirt-Kurtalan (138 ton) en az üretime sahip ilçelerdir (bk. Şekil 19).

2003 yılında 433 üretici 2172 da alanda Alternatif Ürün Projesinden yararlanmak için başvurmuş ve çiftçilere 173765 dolar ödeme yapılmıştır. Bu yılda tütün üretiminden vazgeçen üreticiler alternatif ürün olarak %82 tahıl (buğday, arpa), %14,62 baklagiller (mercimek, nohut), ve çok düşük oranlarda mısır, yonca, fiğ, sebze, şeker pancarı yetiştirmişlerdir. 2004 yılı yazlık ekimlerine 277 üretici 333,67 dekar alanda projeden yararlanmak için başvurmuş ve 26693 dolar ödeme yapılmıştır. Yazlık ekimlerde tütün yerine alternatif ürün tercihlerinde üreticiler, bölgeye özel sektörün ilgisinin artması ve yayım çalışmaları ile birlikte %39,1 oranında mısır yetiştirmişlerdir. Aynı oranda sebze (özellikle domates), düşük oranlarda yem bitkileri (yonca, fiğ), tahıl (buğday, arpa), baklagiller (nohut) ve meyve yetiştirilmiştir.

Alternatif ürün projesinde, kota sahibi olan üreticilerin büyük bir kısmının arazisinin olmaması, üreticilerin kota miktarlarının çok düşük olması, tütün yetiştiriciliğinin emek yoğun bir iş olması nedeniyle bölgede yaşanan işsizlik sorununa bir nebze çözüm getirmiş olması, bölgede tütünün uzun yıllar yetiştirilmesi nedeniyle üreticilerin yetiştiriciliğini bilmedikleri ürünlere yönelmek istememesi, Tekel’in üreticilere 2003 yılı başında 100 milyon TL nakit avans ödemesi, Alternatif Ürün Projesi başvuru tarihinin doğrudan gelir desteği başvuruları ile aynı döneme rastlaması, üreticilerin şu anda tütün üretiminden kendiliğinden vazgeçmesi halinde dahi ileride devletin destek sağlayacağı beklentisi sebebiyle kotalarını kaybetme endişeleri taşıması, üreticilerin, yetiştirecekleri alternatif ürünleri pazarlama endişesi taşımaları, verilen hibe ödemesinin tek yıl olması ve üreticilerin sonraki yıllar için endişe taşıması, yetiştirilecek ürünlerin depolanması, işlenmesi, kurutulması vb. işlemler için bölgedeki tesislerin yetersiz olması, 2002 yılı hibe ödemelerinin gecikmesi ile üreticilerin güveninin sarsılması şeklinde sorunlar yaşanmıştır.

5. Sonuç

Türkiye’de tütün ekim alanları 1935 yılında 23.093 hektardan % 727 oranında artarak 2002 yılında 191.000 hektara yükselmiştir. Üretim miktarı ise 1935 yılında 18.606 tondan % 696 oranında artarak 2002 yılında 148.188 tona yükselmiştir. Ülkemizde dört tütün tarım ve üretim bölgesi bulunmaktadır. Bunlar, Ege, Karadeniz, Marmara ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dur ve aile işletmeciliği şeklinde yapılmaktadır. 2003 yılı itibariyle Türkiye’de üretilen tütünün % 65’i Ege, %15’i Karadeniz, %13’ü Güneydoğu, %4’ü Marmara, %3’ü ise Doğu Anadolu Bölgesi’nde yapılmaktadır. Ülkemizde yabancı tütün üretimi Marmara ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yapılmaktadır.

Ekim alanları haritalarına bakıldığında, 1970 yılına kadar düzenli bir artış göze çarpmaktadır. 1965 yılından 1970 yılına kadar ekim alanlarında % 50’ye varan artış olmuş, üretim miktarında ise % 13 oranında artış olmuştur. Bu durum, tütünün taban araziye yayılması sonucunda verimin azalması olarak yorumlanabilir. Burada 1970 yılının tütün ekim alanları olarak en fazla ekimin yapıldığı dönem olduğunu belirtmekte yerinde olacaktır. Daha sonraki dönemde tütün ekim alanları 1980 yılına kadar düşmüş ancak, üretim miktarları artmıştır. 1980–85 yılları arasındaki dönemde hem ekim alanları hem de üretim miktarları önemli ölçüde azalmıştır. Bu dönemde uygulanan düşük fiyat politikası bu azalışta en önemli etkidir. 1985’den 1990 yılına kadar ekim alanları ve üretim miktarları olarak % 50’ye yakın artış görülmektedir. Bu durumun, tütüne iyi para verilmesi sonucu üretici fazlalığı ve tarımsal destek politikalarından kaynaklandığı söylenebilir. Fakat bu artış da üretim fazlalığına ve kalitenin düşmesine sebep olmuştur. Ayrıca tütünde devletin ürün alım garantisini vermesi nedeniyle ekim alanlarının elverişli olmayan yerlere doğru hızla genişlemesi, kaliteyi düşürmüştür. Destekleme alımı kapsamındaki ürünlerin bütçe üzerindeki yükleri taşınamaz hâle gelmiş, alımları yapılan ürünlerin depolama masrafları ve hatta imha masrafları ürün toplam maliyetlerinin üzerine çıkmıştır. Buna bağlı olarak, 1994 yılında kota uygulamasına geçilmiştir. Kota uygulamasının etkisine en somut örnek İzmir İli’nde görülmektedir. Bu ildeki tütün üreticileri zeytin gibi diğer ürünlere yönelmişler ve sonuç olarak ekim alanlarında gözle görülür azalma meydana gelmiştir. 1997 yılında kota uygulaması askıya alınmıştır. Ancak bu yıldan sonra kota uygulamasına devam edilmiştir. Bu dönemden sonra 28 Kasım 2001 tarihinde Alternatif Ürün Projesinin uygulanmaya başlamasıyla ekim alanları ve üretim miktarlarında azalma devam etmiştir.

Alternatif Ürün Projesi ile Adıyaman, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Malatya, Mardin, Muş, Siirt ve Van olmak üzere 11 ilde 23,000 ha. alanda tütün yerine alternatif ürünler yetiştirilmesi plânlanmıştır. Tütün üretiminden vazgeçen üreticilere, bu alanlarda üretmek istedikleri ürünlerin girdilerini ve vazgeçme nedeniyle uğrayacakları kayıplarını karşılamak üzere destek verilmesi amaçlanmıştır. 2002 yılında projeye toplam 4769 kişinin müracaatı kabul edilmiş, 22.708 ha. alanda alternatif ürünler yetiştirmiş ve üreticilere 1.816.693 dolar ödeme yapılmıştır. 2002 yılında proje %10 başarı sağlayabilmiştir. 2003 yılı için ise alternatif ürün yetiştiren üreticilere dekara 80 dolar ödenmesi kararlaştırılmıştır. 2003 yılında projeden faydalanmak üzere toplam 458 üretici başvurmuş durumdadır. 2003 yılı Alternatif Ürün Programı Uygulama tebliğindeki 2002 yılında tekelle sözleşme yapmış olma şartının aranması müracaatları sınırlandırmıştır.

Tütün Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle birlikte alternatif ürün projesinin uygulanacağı bölgede üretim kendiliğinden azalmıştır. Bölgede tütün pazarlamada tek yol TEKEL alımlarıdır. TEKEL alımlarında kota uygulanması bölgede üreticilerin üretimini kendiliğinden düşürmüştür. Tütün destekleme kapsamından çıkarılmış, tekel alımları sözleşme usulü ve kota sistemine dayandırılmış, fiyatlarda geçmiş yıllara göre düşmüştür. Bölgenin özelliğinden dolayı, tütün ekicileri toprak sahipleri değil genellikle araziyi kiralayanlardır. Destekleme sisteminin toprak mülkiyetine dayandırılması sonucu tütün üretimi kendiliğinden azalmıştır. Bu arada üreticilerin böyle bir projeden haberdar olmaması başvuruların az olmasına sebep olmuştur. Ancak bu yasa ile birlikte topraksız üretim yapan (kiracı, yarıcı, ortakçı) pek çok üretici üretimi bırakmak zorunda kalmıştır. Bu kişiler iş arayan tarım işçisi durumuna gelmiştir.

Kota uygulama, sözleşmeli üretime geçilmesi ve alternatif ürün projesi, tütünün en elverişli alanlarda yetiştirilmesine ve dolayısıyla kalitenin artmasına neden olmuştur. Ancak, konunun sosyal boyutları üzerine araştırmaların yapılmasında da fayda bulunmaktadır.

Referanslar

- Bitkisel Üretim Daire Başkanlığı, 2004. "Alternatif Ürün Projesi", Ankara.
- Doğanay, H., 1994. **Türkiye Ekonomik Coğrafyası I**. Atatürk Üniversitesi Yayınları No:767. Erzurum.
- Dpt, 2000, **Tütün Ve Tütün Mamulleri Sanayi** . Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Yayın No: 2523- Öik: 539. Ankara
- Genç, İ., Atakişi, İ., Gürcan, H., 1979. "**Tarla Bitkileri Yetiştirme**". Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Yayınları No: 59. Adana.
- Gümüşçü A., Ve Gümüşçü, O., 1997. "Türkiye'de Haşhaş Ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı." **Türkiye Coğrafyası Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**. S:6, Ss:123-141.
- Gümüş. A. H., 2004. "Geçmişten Geleceğe Türk Tütün Mevzuatında Değişmeler Ve Uygulamalar" **Tütün Sektörünün Dünü, Bugünü, Yarını Ve Beklentileri Sempozyumu**. 4 Mart, Tapdk, İzmir.
- Kara, H., 1988. "Türkiye'de Pamuk Üretim Alanları". **Coğrafya Araştırmaları Dergisi**. S:11, Ss:71-90.
- Karabulut, Y. 1971. "Büyük Menderes Vadisinde Pamuk Tarımı Ve Türkiye Pamuk Ekonomisindeki Yeri". **Coğrafya Araştırmaları Dergisi**. S:3-4, Ss:337-380.
- Kılıçaslan, A. 1994. "Trabzon Ve Akçaabat'ta Tütün Tarımı." **Türk Coğrafya Dergisi**, S:29, Ss: 359-373.
- Otan, H. Ve Aptı, R., 1989. "Tütün Tarımı" Tarım Orman Ve Köy İşleri Bakanlığı Menemen, İzmir.
- Özçağlar, A., 1988. "Türkiye'deki Tarım Alanlarının Coğrafi Dağılışının Doğal Çevreyle İlişkisi". **Türkiye Coğrafyası Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**. S:11, Ss:15-54.
- Özçağlar, A., 1992. "Türkiye'de Şekerpancarı Ekim Alanlarının Coğrafi Dağılışı". **Türkiye Coğrafyası Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**. S:1, Ss:15-54.
- Şahin, C. Ve Doğanay H., 2000. **Türkiye Coğrafyası**. Gündüz Yayıncılık. Ankara.
- Taşlıgil, N., 1992. "Türkiye'de Tütün Ziraatı". **Türk Coğrafya Dergisi**, S:27, Ss:130-136
- Tümertekin, E., 1999. **Ekonomik Coğrafya**. Çantay Kitabevi. İstanbul.
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1935, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1433
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1940, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 204
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1945, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1447
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1950, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1454
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1955, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1450
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1960, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1467
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1965, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1995
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1970, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1491
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1975, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1499
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1980, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 985
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1985, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1520
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1990, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1531
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1995, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 1852
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 2000, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 2590
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 2002, Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane Ve Dokümantasyon Şubesi Müdürlüğü No: 2843
- Www.Tzob.Org.Tr